

NUTQ TOVUSHLARINING TASNIFI

Muxammadiyeva.Sh.B¹

Erkinova Barno A'zam qizi²

Shahrisabz davlat pedagogika institute asisstenti¹

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi² Shahrisabz davlat pedagogika instituti

ANNOTASIYA Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun unli va undosh tovushlarga xos ilmiy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: tovush, unli, undosh, tasnif, til, so'z

ABSTRACT This article provides science information specific to vowels and consonants for elementary school students.

Key words: Sound, vowel, consonant, classification, language, word

Nutq tovushlari ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra ikkita katta guruhga ajratiladi: unli tovushlar va undosh tovushlar. Unli tovushlar talaffuz qilinayotganda o'pkadan chiqayotgan havo oqimi tarang tortilgan bo'lib, un paychasi tor oraliqdan o'tayotgan paytda un paychalarini tebratadi. O'sha joyda un (tovush, ovoz) paydo bo'ladi. Havo oqimi bilan aralash un og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i, bo'g'ish bo'shlig'i va lablarning to'siqqa uchramay chiqishidan hosil bo'ladi. Nutq a'zolari orqali to'siqqa uchramasdan chiqqan tovushlar inli tovushlar deyiladi. Unli tovushlar tarkibida mutlaqo shovqin bo'lmaydi.

Unli tovushlarni sof tovush ham deyish mumkin.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 6 ta unli tovush mavjud: a, e, i, o, o', u

O'zbek tilida unli tovushlar uch xil yo'l bilan tasniflanadi:

1. Tilning gorizontaal (yotiq) harakatiga ko'ra:

- a) old qator unlilar: a, e, i;
- b) orqa qator unlilar: o, o', u.

Shunday bo'lishining asosiy sababi, til oldi qator unlilar (a,e,i) talaffuz qilinganda tilning oldingi qismi kamroq harakatga keladi. Til orqa unlilar (o,o',u) talaffuz qilinganda tilning orqa qismi harakatga kelib, ko'pincha yumshoq tanglay tomon yo'naladi.

2. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra:

- a) yuqori tor unlilar: i, u;
- b) o'rta keng unlilar: e, o';
- c) quyi keng unlilar: a, o.

Unlilar tor, o'rta keng, quyi keng bo'lishiga sabab shuki, ular talaffuz qilish vaqtida quyi jag'ning pastga tushishi, tilning qattiq tanglaydan uzoqligi har xil darajada bo'ladi.

3. Lablarning ishtirokiga ko'ra:

- 1) lablangan unlilar: u, o', o;
- 2) lablanmagan unlilar: i, e, a.

Lablangan unlilar (u,o',o) talaffuz qilinganda lablar oldinga cho'chchayadi va o'pkadan chiqayotgan havo cho'chchaygan lablar orasidan to'siqqa uchramay chiqadi. Lablanmagan unlilar (i,e,a) talaffuz qilinganda esa lablar ishtirok etsa ham ularning ishtiroki passiv bo'ladi, deyarli, sezilmaydi. Undosh tovushlari talaffuz qilinayotganda o'pkadan chiqayotgan havo oqimi ma'lum, to'siqqa uchraydigan shovqin ishtirok etadigan va bo'gin hosil qilmaydigan tuvushlarga undosh tuvushlar deyiladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida 24 ta undosh tovush mavjud: b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, ng, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h.

1. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra:

- a) jarangli undoshlar: b, v, g, d, z, j, dj, g', y, l, m, n, ng, r;
- b) jarangsiz undoshlar: p, f, k, t, s, ch, sh, q, x, h.

Jarangli undoshlar talaffuz qilinganda tovush paychalari ishtirok etib taranglashadi va ular orasidagi tor oraliqda o'tayotgan havo oqimi tovush paychalarini titratib o'tadi. Jarangsiz undoshlar talaffuz qilinganda esa, ularda ovozdorlik sezilmaydi, chunki ular faqat shovqindan iborat bo'ladi. Tovush paychalari taranglashmaydi va ular orasidagi keng oraliqdan o'tayotgan havo oqimi tovush paychalarini deyarli titratmay o'tadi. Ular faqat tovushdan iborat bo'ladi. Shuningdek, ular tarkibiga ko'ra sof va qorishiq, ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra sonorlar(ovozdorlar) va shovqinlilar deb ham tasniflanadi.**Sonorlar:** l, m, n, ng, r

Bularning ichidam, n, ng burun tovushi, l yon tovushi, r titroq tovushi. Sonorlar unlilarga yaqin tovushlar.

2. Hosil bo'lish usuliga ko'ra:

- a) portlovchi undoshlar: b, p, d, t, g, k, j, q, m, n, ng;
- b) sirg'aluvchi undoshlar: v, f, z, s, y, r, l, sh, g', x, h, dj;
- c) qorishiq undoshlar: ch.

Portlovchi undoshlar talaffuz qilinganda havo yo'li birdaniga to'silib, birdaniga ochilishi natijasida portlash yuz beradi. Bu undoshlarning talaffuzida tilning uchi yuqori tishning milkiga borib tegishi yoki labning bir-biriga yopishuvi natijasida havo yo'li bekinib qoladi, to'siq hosil qiladi o'pkadan kelayotgan havoning kuchi to'siqni birdaniga ochishi natijasida portlash yuz beradi. Va portlovchilar hosil bo'ladi. Sirg'aluvchi tovushlar talaffuz qilinganda nutq a'zolari havo oqimi, yo'lini to'sadi-yu, lekin orada qolgan kichik tirqishdan havo sirg'alib chiqadi, natijada sirg'aluvchi tovushlar hosil bo'ladi. Qorishiq undoshining ya'ni ch undoshining qorishi deb atalishiga sabab shuki, u tarixan ikki tovushning (t va sh)birikivudan iborat bo'lib, biri portlovchi va biri sirg'aluvchi tovushni o'z ichiga oladi. Demak, u nutq a'zolarining bir yerda paydo bo'lgan, ajratilmay aytiladigan tovushni bildiradi.

3. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra:

1. Lab undoshlarini b, p, m, v, f undoshlari tashkil etadi. Lab undoshlarining ba'zilari ikki lab orasida paydo bo'ladi, ba'zilari esa pastki lab bilan ustki tishlar

orasida hosil bo'ladi. Shunga ko'ra lab undoshlarini ikki turga bo'lish mumkin: **a) lab-lab undoshlari:** b, m, p; **b) lab-tish undoshi:** v, f.

2. Til undoshlaribevosita til ishtirokida hosil bo'luvchi tovushlarhisoblanadi. Undoshlar tilning qaysi qismida hosil bo'lishiga ko'ra ham bir-biridan farq qiladiva 4 guruhga bo'linadi:**a)** til oldi undoshlari: dj,j, z, l, n, r, s, t, ch, sh; **b)** til o'rta undoshi: y; **c)** til orqa undoshlari: k, g, ng; **d)** chuqur til orqa undoshlari: q, g', x.

3. Bo'g'iz undoshi. Bo'g'iz undoshi faqat bitta htovushidan iborat bo'lib, u bo'g'iz bo'shlig'ida un paychalari orasidagi tor oraliqda hosil bo'ladi.

Xulosa:Umuman olganda, nutq tovushlarining tasnifi nutq tilini tashkil etuvchi turli elementlarni tushunish va tahlil qilishimizga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Гуландом Мирханова. (2022). СИНОНИМ СЎЗЛАР ЎҚУВ ЛУҒАТИНИНГ УМУМИЙ ТУЗИЛИШИ. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(2), 172–178. Retrieved from <http://2ndsun.uz/index.php/yt/article/view/90>

2. Gulbahor, T. (2016). Adjusted Meanings of Moral-Spiritual Concept Defining Units. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 5(7), 40-45.

3. Ахмедова, Д. (2020). Семантик разметка тизимида тег гурухлари. *Oriental Art and Culture*, (III), 440-444.

4. Ergashevna, Y. N. (2021). ON METHODS OF RESEARCH OF UZBEK LANGUAGE SYNTAX. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(11), 22-28

5. Sh. Turniyozov . Tilshunoslikka kirish “Ma’ruzalar matni”. Samarqand -2006